

به نام خدا

خوزستان در عصر آل بویه

مؤلف:

فریده قنواتی

انتشارات ارسطو

(سازمان چاپ و نشر ایران - ۱۴۰۴)

نسخه الکترونیکی این اثر در سایت سازمان چاپ و نشر ایران و اپلیکیشن کتاب رسان موجود می باشد

Chaponashr.ir

سرشناسه : فریده ، قنواتی ، ۱۳۶۴
عنوان و نام پدیدآور : خوزستان در عصر آل بویه / مولف : فریده قنواتی
مشخصات نشر : انتشارات ارسطو (سازمان چاپ و نشر ایران) ، ۱۴۰۴ .
مشخصات ظاهری : ۱۱۰ ص .
شابک : ۹۷۸-۶۲۲-۱۱۷-۷۴۲-۴
وضعیت فهرست نویسی : فیبا
یادداشت : کتابنامه .
موضوع : خوزستان - عصر آل بویه
رده بندی کنگره : TP ۹۸۳
رده بندی دیویی : ۶۶۸/۵۵
شماره کتابشناسی ملی : ۹۹۷۶۵۸۸
اطلاعات رکورد کتابشناسی : فیبا

نام کتاب : خوزستان در عصر آل بویه
مولف : فریده قنواتی
ناشر : انتشارات ارسطو (سازمان چاپ و نشر ایران)
صفحه آرای، تنظیم و طرح جلد : پروانه مهاجر
تیراژ : ۱۰۰۰ جلد
نوبت چاپ : اول - ۱۴۰۴
چاپ : زبرجد
قیمت : ۱۴۵۰۰۰ تومان
فروش نسخه الکترونیکی - کتاب رسان :
<https://chaponashr.ir/ketabresan>
شابک : ۹۷۸-۶۲۲-۱۱۷-۷۴۲-۴
تلفن مرکز پخش : ۰۹۱۲۰۲۳۹۲۵۵
www.chaponashr.ir

انتشارات ارسطو

تقدیم به

- مهربان فرشتگانی که لحظات ناب باورِ بودن، لذت دانستن، جسارتِ خواستن، عظمتِ رسیدن و تمام تجربه‌های یکتا و زیبای زندگی، مدیون حضور سبز آنهاست... تقدیم به خانواده عزیزم.

- آنان که تاریخ را نه برای تکرار، بلکه برای فهمِ انسان خواندند.

- به استادان و پژوهشگرانی که چراغِ حافظه‌ی ملت را روشن نگه داشته‌اند.

- به روحِ آنان که در فراز و فرودِ روزگار، نام و یادشان در تاریخ این سرزمین جاودانه ماند.

یادشان سرمشقی ماست، در فهمِ فردا.

فهرست

- ۹..... مقدمه
- ۱۱..... پیشگفتار
- ۱۳..... معرفی دولت آل بویه.....
- ۱۳..... مقدمه.....
- ۱۴..... اوضاع جهان اسلام در قرن چهارم ه. ق.....
- ۱۵..... به قدرت رسیدن آل بویه.....
- ۲۱..... اسامی امرای آل بویه و زمان امارت هر یک دیالمه فارس.....
- ۲۲..... دیالمه عراق و خوزستان و کرمان.....
- ۲۳..... دیالمه ری و اصفهان و همدان.....
- ۲۳..... نسب آل بویه.....
- ۳۱..... علل پیشرفت آل بویه.....
- ۳۳..... خدمات آل بویه.....
- ۳۳..... خدمات امنیتی.....
- ۳۴..... خدمات عمرانی و رفاهی.....
- ۴۰..... خدمات علمی - فرهنگی.....
- ۴۳..... سقوط آل بویه.....
- ۴۴..... خوزستان در عصر آل بویه.....
- ۴۵..... خوزستان در دوره ایران پس از اسلام.....
- ۴۹..... تسلط مرداویج بر اهواز.....

- دیالمه عراق و خوزستان ۵۱
- عزالدوله بختیار پسر معزالدوله (۳۵۶-۳۶۷ه.ق.) ۵۴
- عضدالدوله پسر رکن‌الدوله (۳۶۷-۳۷۲ه.ق.) ۵۶
- صمصام‌الدوله پسر عضدالدوله (۳۸۸-۳۷۲ه.ق.) ۵۷
- شرف‌الدوله ابو الفوارس شیرذیل پسر عضدالدوله (۳۷۲-۳۷۹ه.ق.) ۵۸
- بهاء‌الدوله پسر عضدالدوله (۳۷۹-۴۰۳ه.ق.) ۶۰
- تصرف خوزستان به وسیله صمصام‌الدوله ۶۲
- سلطان‌الدوله ابو شجاع پسر بهاء‌الدوله (۴۰۳-۴۱۲ه.ق.) ۶۶
- مشرف‌الدوله ابوعلی پسر بهاء‌الدوله (۴۱۲-۴۱۶ه.ق.) ۶۶
- ابو طاهر جلال‌الدوله پسر بهاء‌الدوله (۴۱۶-۴۳۵ه.ق.) ۶۸
- ابوکالیجار مرزبان پسر سلطان‌الدوله (۴۳۵-۴۴۰ه.ق.) ۷۱
- ملک‌الرحیم پسر ابوکالیجار (۴۴۰-۴۴۷ه.ق.) ۷۱
- استیلای ملک‌الرحیم بر بصره ۷۴
- دستگیری ملک‌الرحیم و انقراض دولت آل بویه ۷۵
- علمای خوزستان در عصر آل بویه ۷۷
- مقدمه ۷۷
- سابقه تشیع در خوزستان ۷۸
- علمای خوزستان در قرن چهارم ه.ق. ۸۶
- حسین بن روح نوبختی (قرن چهارم) ۸۶
- محمد بن خلف بن حیان بن صدقه الضبی، ابوبکر، ملقب به وکیع (م ۳۰۶ه.ق.) ۸۸
- ابن عَقدَه، موسی بن هارون بن صلت اهوازی (۳۱۷ه.ق.) ۹۱

- ۹۲..... احمد بن محمد بن جعفر ابوعلی صولی (حدود ۳۵۳ ه.ق.)
- ۹۶..... محسن بن علی بن محمد بن ابی الفهم ابوعلی تنوخی (۳۲۷- ۳۸۴ ه.ق.)
- ۹۹..... فارس بن سلیمان ابو شجاع ارّجانی (قرن چهارم)
- ۱۰۰..... بندار ارّجانی (قرن چهارم)
- ۱۰۲..... نتیجه گیری
- ۱۰۵..... فهرست منابع و مآخذ

مقدمه

تشیع در قرن چهارم هجری، در شرق و غرب و تمام نقاط جهان اسلام رواج یافته و در اوج رشد و گسترش خود بود؛ به طوری که قبل و بعد از آن هیچ‌گاه از چنین گستردگی برخوردار نبوده است. وجود دولت‌های شیعی در به اوج رساندن این مذهب نقشی انکارناپذیر داشته است. اگرچه دولت‌های شیعی در ترویج تشیع کوشیدند و یا دست‌کم زمینه‌ای را برای ترویج اندیشه‌های شیعی فراهم آوردند، ولی هیچ‌کدام مانند دولت آل بویه به این امر توفیق نیافتند. ظهور آل بویه و به قدرت رسیدن آنها در جهان اسلام را می‌توان از جمله مقاطع اوج تشیع دانست. نام این سلسله از «بویه» پدر سه برادری که آن را بنیان گذاشتند، گرفته شده است.

این کتاب به بررسی دقیق و تحلیلی یکی از حساس‌ترین دوره‌های تاریخ ایران، یعنی عصر آل بویه با تمرکز ویژه بر تشیع در استان خوزستان می‌پردازد. اگرچه دوره آل بویه اغلب با تحولات سیاسی بغداد، ری، و شیراز شناخته می‌شود، اما خوزستان به دلیل موقعیت جغرافیایی منحصربه‌فرد خود میان فلات مرکزی ایران و خلیج فارس، نقشی کلیدی و استراتژیک در پایداری و اداره این حکومت ایفا می‌کرد. اهمیت این منطقه نه تنها در منابع کشاورزی (به ویژه نخل و غلات) بلکه به دلیل ارتباط تنگاتنگ با شریان‌های حیاتی تجاری و دریایی منطقه بود. نادیده گرفتن خوزستان در این دوره، به معنای درک ناقصی از بنیان‌های اقتصادی و جغرافیایی قدرت آل بویه است.

بررسی تاریخ محلی در دوره آل بویه ضروری است، زیرا این دوره شاهد تلاش برای تثبیت یک هویت ایرانی-شیعی در برابر خلافت سنی عباسی بود. خوزستان، با پیشینه‌ای طولانی و بافت جمعیتی خاص خود، زمینه‌ای مناسب برای نمایش این هویت نوظهور بود. تحلیل منابع تاریخی نشان می‌دهد که حکام آل بویه توجه ویژه‌ای به حفظ ثبات و کنترل این منطقه داشتند، چرا که هرگونه بی‌ثباتی در خوزستان می‌توانست منجر به قطع دسترسی به منابع حیاتی و به خطر افتادن پایگاه‌های قدرت آنان در جنوب ایران شود. مطالعه این

دوره، درک عمیق‌تری از چگونگی مدیریت حکومت آل بویه در ایران اسلامی فراهم می‌آورد.

پیشگفتار

دوران آل بویه، نقطه عطفی در تاریخ ایران پس از سقوط ساسانیان و اوج‌گیری مجدد هویت ایرانی در پس‌زمینه خلافت عباسی بود. خوزستان در این دوره شاهد تعاملات پیچیده‌ای میان میراث باستانی خود (شامل تمدن‌هایی چون ارجان، که ریشه‌های عمیقی در تاریخ منطقه دارد) و ساختارهای اداری و نظامی حاکم جدید بود. این بخش از کتاب تلاش می‌کند تا نشان دهد که چگونه این منطقه تحت حاکمیت آل بویه (به ویژه در دوره‌هایی که حکومت مرکزی به شدت به منابع این منطقه وابسته بود) سازماندهی شد و چه تحولاتی در ساختار اجتماعی، مذهبی، و شهری آن رخ داد آنچه در صفحات این کتاب پیش روی خواننده فرهیخته قرار می‌گیرد، بیش از یک روایت تاریخی صرف است؛ این اثر حاصل تلاشی علمی در مسیر شناخت عمیق‌تر یکی از حیاتی‌ترین و پرفرازو نشیب‌ترین دوره‌های تاریخ ایران، یعنی عصر آل بویه، بر بستر جغرافیایی خوزستان است. لازم به ذکر است که این اثر بر پایه‌ی پژوهشی تدوین شده است که در قالب پایان‌نامه‌ی دانشگاهی نگارنده انجام گرفت پژوهشی که بر مبنای دقت در منابع دست اول، تلاش داشت تا زوایای کمتر دیده‌شده‌ی این خطه مهم را در سایه‌ی قدرت آل بویه روشن سازد. اکنون با مقداری تغییر، در قالب کتابی مستقل برای استفاده‌ی عموم منتشر می‌شود. دلیل اصلی انتشار این اثر در قالب کتاب، این باور بود که نتایج به‌دست‌آمده از این تحقیق دانشگاهی، فراتر از محافل آکادمیک، برای عموم علاقه‌مندان به تاریخ ایران و به‌ویژه تاریخ منطقه‌ای خوزستان حائز اهمیت است. در این ویرایش، ساختار اصلی پژوهش حفظ شده و ارجاعات و نکات تحلیلی بر اساس جدیدترین یافته‌ها و نیازمندی‌های یک اثر مکتوب مستقل، بازنگری و تدقیق شده است تا مطالعه‌ای روان‌تر و عمیق‌تر را میسر سازد. امید است این اثر، دریچه‌ای بگشاید به درک بهتر تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خوزستان در دوره‌ای که این منطقه نقشی محوری در جغرافیای قدرت آل بویه ایفا می‌کرد، و سهمی در غنای مطالعات تاریخ محلی ایران داشته باشد.

فریده قنواتی

پائیز ۱۴۰۴

معرفی دولت آل بویه

مقدمه

آغاز حکومت آل بویه سال ۳۲۱ هجری قمری بود. مورخان و محققان تاریخ و فرهنگ ایرانی این سلسله را یکی از افتخارات بزرگ ایران زمین دانسته‌اند. چرا که آنان علاوه بر تشکیل حکومت بر بخش‌هایی از ایران، اولین خاندان ایرانی هستند که توانستند بر خلفای بغداد تسلط پیدا کنند. ایشان خلفایی را که بازپچه‌ای بیش در دست ایشان نبودند برداشته و خلیفه‌ای دیگر به جای آن می‌گماشتند. به ترویج و نشر تشیع پرداختند و مراسم عزاداری و سوگواری محرم و سایر مناسبت‌ها و مراسم اسلامی را در مناطق تحت حاکمیت خود و حتی بغداد برگزار کردند که این سنت‌ها پس از فروپاشی آنها نیز سال‌های دراز پا بر جای ماند. شاهان آل بویه شاهانی با انصاف، علم پرور، اهل تسامح و تساهل در امور دینی و آباد کردن مناطق تحت حاکمیت خود بودند. آنان در بسیاری از شهرها و روستاهای ایران و همچنین بغداد به ترویج کشاورزی، احداث سدها و قنات‌ها، بیمارستان، کتابخانه‌ها و مراکز آموزشی پرداختند و یادگارهای آنان هنوز در بعضی از نقاط ایران به چشم می‌خورد. برای تسلط بیشتر بر اوضاع قلمرو خلافت و ترویج تشیع، اقدامات اجتماعی و فرهنگی در خور توجهی انجام دادند.

بزرگ‌ترین پادشاه این سلسله عضالدوله دیلمی پسر حسن بود که بر شیراز حکومت یافت و قلمرو دولت آل بویه را از دریای خزر تا عمان و از دشت کرمان تا آن سوی فرات گسترش داد. در زمان این پادشاه قدرتمند طبرستان، گیلان و سیستان نیز از وی اطاعت می‌کردند. سه شعبه اصلی این دولت عبارت بودند از: دیالمه فارس، جانشینان علی (عمادالدوله)، دیالمه عراق و کرمان و خوزستان، جانشینان احمد (معزالدوله) و دیالمه ری و همدان و اصفهان، جانشینان حسن (رکن‌الدوله). وجود اختلافات درونی و تلاش شاهزادگان و سرداران برای به قدرت رساندن خود در نهایت موجب ضعف و شکست این دولت شد. سرانجام این سلسله در سال ۴۴۷ ه. ق. به دست سلجوقیان از میان رفت.

اوضاع جهان اسلام در قرن چهارم ه. ق

در ابتدا مختصری درباره اوضاع سیاسی جهان اسلام در قرن چهارم ه. ق مقارن با پیدایش دولت آل بویه می‌پردازیم تا با چگونگی اوضاع و شرایط آن برهه از زمان بیشتر آشنا شده و دلایل تشکیل این دولت را بهتر دریابیم.

تشیع در قرن چهارم هجری، در شرق و غرب و تمام نقاط جهان اسلام رواج یافته و در اوج رشد و گسترش خود بود؛ به طوری که قبل و بعد از آن هیچ‌گاه از چنین گسترشی برخوردار نبوده است. فهرستی که مقدسی از شهرهای شیعه‌نشین، در سرزمین‌های اسلامی در این قرن ارائه داده، نشان‌دهنده این مطلب است. به گفته‌ی مقدسی، مملکت اسلام از شرق به کاشغر و از غرب تا سوس امتداد داشته و ده ماه راه بوده است.^۱

اما به نظر ابن حوقل مملکت اسلام از شرق به کشور هند و از غرب به سرزمین سیاهان سواحل اقیانوس اطلس و از شمال به بلاد روم و ارمنستان و آلان و اران و خزر و سرزمین‌های بلغار و اسلاو و ترکستان و چین و از جنوب به خلیج فارس محدود می‌شد.^۲ تشیّع در به دست گرفتن حکومت نیز به پویایی خود ادامه داد و به رغم سرکوب‌های شدید توسط خلفا، حکومت‌های شیعی مستقل یکی پس از دیگری تشکیل شدند؛ در آن زمان به اندازه‌ای زمینه برای کوشش شیعیان هموار بوده که بیشتر سرزمین اسلامی زیر سلطه حاکمان شیعی بوده‌اند؛ در آغاز این قرن بود که ناصر اطروش پس از سال‌ها تبلیغ که در شمال ایران به عمل آورد، به ناحیه طبرستان استیلا یافت و حکومتی تأسیس کرد که تا

^۱ ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، (ترجمه علینقی منزوی) چاپ اول، (تهران: شرکت

مؤلفان و مترجم ان ایران، ۱۳۶۱)، ج ۱، ص ۹۴.

^۲ ابوالقاسم محمد ابن حوقل، صص ۱۵-۱۶.

چند نسل ادامه داشت. ۱. پیش از اطروش نیز حسن بن زید علوی سالها در طبرستان حکومت کرده بود. ۲.

ادریسیان در مغرب، زیدیان در یمن و علویان در شمال ایران، فاطمیان در مصر، حمدانیان در شمال عراق و سوریه و در ایران و عراق آل بویه زمام قدرت را در دست داشتند. همه اینها مقدمه‌ای شد که در قرن چهارم و پنجم هجری، دو حکومت مقتدر شیعی یعنی آل بویه در شرق عالم اسلامی آن روز و فاطمیان در غرب، حاکمیت را در دست گرفتند. اوج شکوفایی تمدن اسلامی نیز در همین دو قرن به چشم می‌خورد. ۳ پس از اینکه دولت آل بویه قدرت گرفت و توانست بر خلافت چیره شود، از خلافت جز اسمی باقی نماند. امیر الامراء تمام کارها را اداره می‌کرد. اموال مستقیم به خزانه آنها حمل می‌شد و آنها به هر نحوی که می‌خواستند آن را مصرف می‌کردند و به خلیفه هم حقوق می‌دادند. ۴

به قدرت رسیدن آل بویه

آل بویه در عراق و غرب ایران پس از دوره‌ای به قدرت رسیدند که شاهد تجزیه امپراطوری عباسیان و از هم پاشیدن قدرت خلافت و گسترش کشمکش‌های داخلی در بغداد بود. همانطور که قبلا ذکر شد، در هنگام روی کار آمدن آل بویه، امپراطوری اسلامی به حکومت‌هایی کوچک تجزیه شده بود.

^۱ ابوالحسن علی بن حسین مسعودی، **مروج الذهب و معادن الجواهر**، (ترجمه ابوالقاسم پاینده)، چاپ پنجم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، (۱۳۷۴)، ج ۲، ص ۶۹۰.

^۲ عزالدین علی ابن اثیر جزیری، **کامل بزرگ تاریخ اسلام و ایران**. (ترجمه ابوالقاسم حالت، عباس خلیلی)، تهران: موسسه مطبوعات علمی، (۱۳۷۱)، ج ۱۷، ص ۲۹۶؛ محمد حسین طباطبایی، **شیعه در اسلام (چاپ جدید)**، (محقق منوچهر ستوده)، چاپ پنجم، (قم: ناشر موسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۸)، ص ۵۷.

^۳ محمد علی حاجیلو، **ریشه های تاریخی تشیع در ایران**، (محقق غلامرضا طباطبایی)، چاپ اول، (قم: مجمع جهانی شیعه شناسی، ۱۳۸۶)، ص ۲۶.

^۴ عبد الرحمن بن محمد ابن خلدون، ج ۲، ص ۶۲۳.